

Загальні норми про призначення

покарання у кримінальному законодавстві окремих постсоціалістичних країн Європи

І. М. Демченко

асистент кафедри кримінального права та кримінології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті дається огляд загальних норм про призначення покарання, передбачених у кримінальному законодавстві окремих постсоціалістичних країн Європи, визначаються їх подібні риси та особливості.

Ключові слова: кримінальне законодавство зарубіжних країн, постсоціалістичні країни, загальні засади призначення покарання.

В статті дається огляд загальних норм про призначення покарання, передбачених у кримінальному законодавстві окремих постсоціалістичних країн Європи, визначаються їх подібні риси та особливості.

Ключевые слова: уголовное законодательство зарубежных стран, постсоциалистические страны, общие начала назначения наказания.

The article provides an overview of the general rules of sentencing set out in criminal law of some post-socialist countries of Europe, defined their similarities and features.

Keywords: criminal legislation of foreign countries, post-socialist countries, the general principles of sentencing.

Правові системи постсоціалістичних країн в останнє десятиріччя швидко розвиваються та переходять з т. зв. соціалістичної на нову правову модель, що побудована на необхідності узгодження власних норм з міжнародними стандартами захисту прав і свобод людини. В цьому контексті зміна кримінального законодавства є показовою: воно не просто модернізується, а будується на принципах гармонізації із кримінальним законодавством країн західної ліберальної демократії. Вплив кримінального законодавства західних країн на кримінальне законодавство постсоціалістичних країн проявляється не тільки в структурній перебудові кримінальних кодексів відповідних країн, а й у змістовній зміні деяких «традиційних» положень та доктринальних підходів відповідних інститутів кримінального права, порівняно із попереднім соціалістичним періодом їх історичного розвитку.

Зазначимо, що в останні десятиріччя серйозних кримінально-правових досліджень інституту призначення покарання, і зокрема загальних норм про призначення покарання постсоціалістичних країн, в Україні не було. Деякі питання призначення покарання за законодавством іноземних держав були предметом дослідження у працях таких вчених, як Г. А. Єсаков, А. М. Ігнатов, І. Д. Козочкін, Н. Є. Крилова, Н. Ф. Кузнецова, В. В. Полтавець, Ф. М. Решетников, Т. В. Сахарук, А. В. Серебреннікова, М. І. Хавронюк та ін. Проте в наявних дослідженнях простежується тенденція часткового відтворення змісту окремих положень інституту призначення покарання без відповідного їх аналізу. Саме цим і обумовлена актуальність нашого дослідження.

Мета цієї статті – здійснити порівняльний аналіз загальних норм про призначення покарання в сучасному кримінальному праві пострадянських та інших постсоціалістичних країн Європи, виявити в них

елементи настигності, виділити як спільні підходи, так і особливі способи їх формулювання або закріплення, звернувши особливу увагу на ті специфічні законодавчі конструкції, які використовуються при формулюванні загальних правил призначення покарання і по-новому характеризують цей кримінально-правовий інститут.

Дослідження загальних правил про призначення покарання постсоціалістичних країн Європи здійснюватиметься згідно з історичними передумовами формування та розвитку їх державності й законодавства. Так, серед них можна виділити такі блоки країн: пострадянські країни Східної Європи (Російська Федерація, Молдова, Республіка Білорусь), пострадянські країни Прибалтики (Литва, Латвія, Естонія), постсоціалістичні країни Центральної Європи (Польща, Чехія, Словаччина) та постсоціалістичні країни Південно-Східної Європи (Балканські країни – Албанія, Румунія, Болгарія і країни колишньої Югославії – Сербія, Чорногорія, Хорватія).

Предметом нашого дослідження в межах цієї статті будуть в основному загальні положення щодо призначення покарання, подібні тим, що передбачені ст. 65 Кримінального кодексу України 2001 р. (далі – КК України, КК України 2001 р.). Всі інші норми, які або розкривають зміст загальних норм про призначення покарання, або встановлюють особливі правила призначення менш суворого або більш суворого покарання у особливих кримінально-правових ситуаціях і є т. зв. винятками із загальних правил призначення покарання (норми, що розкривають зміст пом'якшуючих або обтяжуючих обставин, правила призначення покарання за незакінчений злочин або злочин, вчинений у співучасті тощо), в межах цієї статті аналізуватися не будуть.

Для досягнення мети нашого дослідження порівняльний аналіз загальних норм щодо призначення покарання буде

проведений за такою схемою: наявність окремої статті, параграфа або їх «аналога», в якій (якому) сформульовано загальні правила щодо призначення покарання; місце такої статті, параграфа або їх «аналога» у структурі кримінальних законів; наявність загальних положень щодо меж покарання, яке може бути призначене особі за вчинений злочин, – т. зв. перше загальне правило призначення покарання; наявність окремого припису про необхідність дотримання при призначенні покарання положень Загальної частини КК – т. зв. друге загальне правило призначення покарання; наявність загальних положень, спрямованих на реалізацію принципу індивідуалізації при призначенні покарання; наявність спеціальних застережень, інших особливостей серед загальних норм щодо призначення покарання.

У кримінальному законодавстві постсоціалістичних країн Європи загальні норми щодо призначення покарання знаходять своє відображення у структурі кримінальних законів. Так, кримінальні кодекси Російської Федерації (далі – КК РФ) [1], Республіки Білорусь (далі – КК РБ) [2], Литви (далі – КК Литви) [3], зберігаючи радянську традицію, у розділах «Призначення покарання» містять спеціальні статті (ст. 60 КК РФ, ст. 62 КК РБ, ст. 54 КК Литви), що мають назву «Загальні засади призначення покарання» («Загальні начала призначення покарання»). Кримінальний кодекс Республіки Молдова від 18.04.2002 р. (далі – КК РМ) загальні норми про призначення покарання містить у ст. 75 «Загальні критерії індивідуалізації покарання» (гл. VIII – «Індивідуалізація покарання») [4]. У Пенітенціарному кодексі Естонії від 6 червня 2001 р. (далі – ПК Естонії) загальні норми щодо призначення покарання закріплені у ст. 56 «Підстави для покарання» (гл. 4 «Застосування покарання») та в ст. 1 «Сфера застосування Загальної частини Пенітенціарно-

го кодексу» [5]. Кримінальний кодекс Латвійської Республіки від 17.06.1998 р. (далі – КК Латвії) для позначення загальних норм щодо призначення покарання використовує у назві ст. 46 словосполучення «Загальні принципи призначення покарання» (Розділ V «Призначення покарання») [6].

Загальні норми про призначення покарання виокремлюються та розміщуються у відповідних розділах кримінальних кодексів постсоціалістичних країн Центральної Європи. При цьому у більшості кодексів також використовується словосполучення «загальні засади (правила) призначення покарання» (крім Польщі). Так, загальні норми про призначення покарання у Кримінальному кодексі Республіки Польща від 06.06.1997 р. (далі – КК Польщі) містяться у ст. 53 розділу VI «Правила призначення покарання та кримінально-правових заходів». У статті 53 КК Польщі йдеться саме про правила призначення покарання, хоча далі – у ст. 56 – вказується, що ці правила застосовуються також при призначенні інших кримінально-правових заходів [7]. У Кримінальному кодексі Чеської Республіки від 8 січня 2009 р. (далі – КК Чехії) загальні норми про призначення покарання передбачені у главі V «Кримінальна відповідальність» Загальної частини. Розділ перший Частини другої цієї глави має назву «Загальні засади призначення покарання», §39 містить загальні норми щодо призначення покарання [8]. У Кримінальному кодексі Словаччини від 20.05.2005 р. (далі – КК Словаччини) загальні норми про призначення покарання передбачені у §34 «Засади призначення покарання» частини другої «Загальні засади застосування санкції» розділу два «Санкції». Крім загальних засад призначення покарання КК Словаччини, традиційно для постсоціалістичних країн Центральної Європи, містить ще й загальні норми щодо призначення заходів кримінально-правового впливу [9]. Всі інші

постсоціалістичні країни Європи, загальні норми про призначення покарання також виділяють в окремі статті: Кримінальний кодекс Албанії від 27.01.1995 р. (далі – КК Албанії) – ст. 47 «Порядок призначення покарання» (гл. VI «Призначення покарання») [10]; Кримінальний кодекс Румунії 2004 р. (далі – КК Румунії) – ст. 87 «Загальні правила персоналізації покарань» (гл. VI «Індивідуалізація покарання») [11]; Кримінальний кодекс Республіки Болгарія від 15.03.1968 р. (далі – КК Болгарії) загальні правила призначення покарання містяться у ст. 54 гл. 5 «Призначення покарання» [12]; Кримінальний Кодекс Республіки Сербія від 1 січня 2006 р. (далі – КК Сербії) – ст. 54 «Загальні норми, що стосуються винесення вироку» (відділ 2 «Винесення вироку» глави 4 «Покарання») [13]; Кримінальний кодекс Республіки Хорватія від 21 жовтня 1997 р. (далі – КК Хорватії) – ст. 56 «Загальні правила вибору виду та меж покарання» (гл. V «Покарання і винесення вироку») [14].

Практично всі кримінальні кодекси постсоціалістичних країн Європи містять окрему норму щодо визначення меж покарання, яке може бути призначене особі, однак її конкретний зміст формулюють по-різному. Можна виділити дві тенденції: перша – коли в кодексах окремих держав межі покарання визначаються чітко межами санкцій статей Особливої частини КК (усі пострадянські країни Європи (крім Естонії), Румунія), друга – коли в кодексах межі покарання визначаються формулою – «у межах, встановлених (передбачених) законом» (всі інші постсоціалістичні країни Європи).

При цьому в кримінальних кодексах країн колишнього СРСР, що відносяться до першої групи, не конкретизується, що межі покарань можуть встановлюватися не лише статтею, а й частиною статті Особливої частини КК, яка передбачає покарання за вчинений злочин (як це зро-

блено в п.1 ч.1 ст. 65 КК України). Молдовський законодавець взагалі визначив, що покарання призначається в межах, які передбачені Особливою частиною [4]. Тут можна простежити неповноту формулювання «першого загального правила», адже реально, коли мова йде про межі, які визначені в нормах Особливої частини, мається на увазі не вся Особлива частина КК або не вся стаття (якщо стаття передбачає кілька частин). У зв'язку з цим, можна стверджувати, що формулювання «в межах, передбачених (встановлених) законом», яке використовується в КК Польщі, Чехії, Словаччини, Албанії, Болгарії, є більш повним, зокрема тому, що: а) межі покарань у кожному випадку можуть визначатися не лише положеннями Особливої частини, а й положеннями Загальної частини КК (наприклад, коли верхня чи нижня межі не визначені у санкції статті або частини статті); б) таке формулювання може охопити і ті положення КК, які передбачають випадки виходу за межі санкції статті (частини статті). Хоча термін «закон» тут, на нашу думку, є надто широким і потребує уточнення. Тому видається правильним формулювання, яке використовується колишніми югославськими республіками: «суд визначає покарання для злочинця в межах, які передбачені законом за вчинений злочин» (див.: ст. 56 КК Хорватії, ст. 54 КК Сербії).

Положення про необхідність дотримання приписів Загальної частини при призначенні покарання («друге загальне правило») у кримінальному законодавстві постсоціалістичних Європи є традиційним для КК усіх колишніх радянських республік, що нами аналізуються (окрім ПК Естонії), а також для кримінальних кодексів Албанії, Болгарії, Румунії. Таке правило взагалі не передбачене в КК Польщі, Чехії, Словаччини, Словенії, Сербії, Хорватії, Чорногорії. При цьому у ст. 60 КК РФ, ст. 62 КК РБ та ст. 54 КК Литви міститься форму-

лювання типу: «Суд призначає покарання з урахуванням положень Загальної частини цього кодексу»; у ст. 46 КК Латвії – «із дотриманням положень Загальної частини цього закону» [6]; у ст. 47 КК Албанії – «відповідно до положень Загальної частини цього кодексу» [10], ст. 87 (1) КК Румунії – «повинен брати до уваги положення Загальної частини цього кодексу» [11]; ст. 54 (1) КК Болгарії – «керуючись положеннями Загальної частини цього Кодексу» [12]. Своєрідним чином це правило закріплене у ст.1 ПК Естонії: «Положення Загальної частини Пенітенціарного кодексу застосовуються при призначенні покарань за винуваті діяння, передбачені Особливою частиною даного Кодексу та іншими законами» [5]. На нашу думку, закріплюючи подібне правило, все ж, доцільніше використовувати словосполучення «керуючись положеннями», яке вживається у КК Болгарії або словосполучення «застосовуються», яке вжите у ПК Естонії або словосполучення «відповідно до», як у КК Албанії чи у КК України, адже інші словосполучення не відповідають формам реалізації правових норм (застосування, виконання, використання, дотримання) і не зовсім точно передають таку якість закону, як загальнообов'язковість.

Зміст загальних положень щодо реалізації принципу індивідуалізації покарання у кримінальному законодавстві постсоціалістичних країн, що нами вивчалося, суттєво відрізняється. Не вдаючись у детальний аналіз кожної складової індивідуалізації покарання, виокремлення суперечливих позицій, можна дійти висновку, що найбільш типовими характеристиками індивідуалізації покарання є: характер та ступінь суспільної небезпеки злочину (КК РФ, КК РБ), ступінь небезпеки вчиненого злочину (КК Литви, КК Албанії, КК Румунії, КК Болгарії), характер вчиненого злочину (КК Латвії), ступінь суспільної шкідливості діяння (КК Польщі), тяжкість

злочину (КК Молдови); характер нанесеної шкоди та розмір заподіяних збитків, доходів, одержаних злочинним шляхом (КК РБ, КК Латвії, КК Сербії); форма та вид вини (КК Литви), ступінь вини (КК Албанії, КК Сербії, КК Словаччини); особа винного (КК РФ, КК Литви, Латвії, Румунії, Словаччини), небезпечність винного, що вчинив злочин (КК Албанії, КК Болгарії), минула поведінка правопорушника, його особистість, поведінка після вчинення злочину та його ставлення до жертви злочину (КК Сербії); стадія злочину (КК Литви), обставини злочину (КК Сербії), мотиви та мета вчиненого (КК РБ, КК Молдови, КК Литви, КК Сербії); форма та вид участі особи в якості співучасника злочину (КК Литви, КК Словаччини); пом'якшуючі та обтяжуючі обставини (переважна більшість кримінальних кодексів).

Необхідно зазначити, що кримінальні кодекси країн колишньої Югославії єдиною характеристикою, яка впливає на індивідуалізацію покарання, називають пом'якшуючі та обтяжуючі обставини, до яких, зокрема, відносяться і всі перелічені вище характеристики (наприклад, ст. 42 КК Чорногорії). Крім того, КК деяких країн передбачають «нетипові» способи індивідуалізації покарання. Зокрема, частина 1 статті 62 КК РБ вказує на необхідність призначення покарання, «виходячи із принципу індивідуалізації покарання», та вказує на необхідність «мотивувати призначене покарання» [2]. Вказівка на принцип індивідуалізації покарання в межах загальної норми про призначення покарання у КК РБ, на нашу думку, зазначає на увагу, це положення свідчить про достатньо високий (концептуальний) рівень регламентації інституту призначення покарання в цілому і про пріоритет дотримання стандартів захисту прав людини. Крім того, нормативне закріплення принципу індивідуалізації в межах загальних засад призначення покарання, знімає

тривалу наукову дискусію про природу загальних засад («загальних начал») і є підтвердженням підходу, відповідно до якого загальні засади (начала) не є принципами призначення покарання. Важливим є положення ст. 53. §1 КК Польщі, щодо врахування при призначенні покарання «необхідності розвитку правосвідомості суспільства». Стаття 53. §3 КК Польщі встановлює, що «призначаючи покарання, суд бере до уваги позитивні результати проведеного посередництва між потерпілим та винним або угоди між ними, укладеної в суді або прокурором» [7]. КК Чехії, на відміну від кримінальних кодексів усіх інших країн, у §39 розкриває визначення поняття «характер та тяжкість злочину», при цьому встановлює необхідність врахування судом, окрім «традиційних» обставин індивідуалізації покарання, «часу, що пройшов з моменту вчинення злочину, будь-якої зміни обстановки та тривалості розгляду кримінальної справи (якщо розгляд був тривалим)» [8].

Можна констатувати, що спеціальні застереження в загальних нормах про призначення покарання притаманні лише деяким пострадянським країнам. Так, у ст. 60 КК РФ ці застереження стосуються винятків з «першого загального правила» щодо можливості виходу за межі санкції статті (частини статті) Особливої частини КК у випадках призначення покарання за сукупністю злочинів або за сукупністю вироків або у випадку наявності виключних пом'якшуючих обставин; у ст. 62 КК РФ ці винятки стосуються меж окремих видів покарань (громадських робіт, штрафу або позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю). Аналіз відповідних розділів про призначення покарання показав, що у КК РФ та КК РБ неповно визначені випадки виходу за межі санкції норм Особливої частини, зокрема, існує можливість призначення менш суворого покарання у випадку при-

значення покарання за незакінчений злочин, у випадку наявності вердикту присяжних або призначення більш суворого покарання у випадку рецидиву злочину. Відповідно до частини 3 статті 54 КК Литви, суд може призначити менш суворе покарання, ніж те, що передбачене в санкції статті, якщо воно «явно суперечить принципу справедливості» [3]. Що стосується кримінальних кодексів усіх інших країн, що нами вивчалися, то не дивлячись на те, що жодний з них не містить застережень у загальних нормах про призначення покарання, відповідні розділи фактично містять спеціальні правила призначення покарання в окремих кримінально-правових ситуаціях або щодо окремих суб'єктів. Хоча, з іншого боку, у тих кримінальних кодексах, де межі покарань визначаються формулою «у межах, визначених законом», такі застереження щодо наявності спеціальних правил не є, на наш погляд, обов'язковими.

Важливими засадами призначення покарання в структурі загальних норм про призначення покарання є положення, спрямовані на реалізацію принципів кримінального права: економії кримінальної репресії, справедливості покарання, особистої відповідальності тощо. Так, реалізація принципу економії кримінальної репресії забезпечується положенням більшості кримінальних кодексів. Наприклад, у ч. (2) ст. 56 ПК Естонії: «Тюремне ув'язнення може бути призначене лише у випадку, коли цілі покарання не можуть бути досягнуті призначенням більш м'якого покарання. Якщо статтею Особливої частини цього Кодексу допускається призначення поряд з тюремним ув'язненням також інших більш м'яких видів покарання, то суд повинен вмотивувати у вироку призначення тюремного ув'язнення» [5]. Не традиційно подібні положення закріплені у ст. 54. (2) КК Болгарії, які спрямовані на реалізацію принципу справедливості покарання: «Пом'якшуючі

обставини обумовляють призначення більш м'якого покарання, а обтяжуючі – більш тяжкого покарання» [12].

У межах загальних норм про призначення покарання часто міститься правило, яке встановлює функціональний зв'язок між призначеним покаранням та його цілями (метою). Цілі покарання є орієнтиром при призначенні покарання та застосування менш або більш суворого покарання для різних осіб та відіграють важливу роль при виборі виду основного покарання або його розміру (строків), а також можливості призначення чи непризначення додаткового покарання. Вказівка на необхідність враховувати цілі покарання при його призначенні міститься у КК РФ, Молдови, РБ, Литви, Естонії, Польщі, Чехії, Словаччини, Сербії, Чорногорії, Хорватії. Так, відповідно до § 34 (1) КК Словаччини, покарання має на меті захист суспільства від правопорушника та попередження вчинення ним нових злочинів, створення умов для освіти та повернення правопорушника до звичайного життя, а також попередження вчинення іншими злочинів та висловлювання морального осуду злочинця з боку суспільства [9].

Проведений аналіз загальних норм щодо призначення покарання у кримінальному законодавстві постсоціалістичних країн Європи дає підстави для деяких загальних висновків. Вони зводяться до наступного:

1. Спосіб викладення загальних норм про призначення покарання у кримінальних кодексах постсоціалістичних країн та їх зміст дає підстави стверджувати про однотипну правову регламентацію цієї складової інституту призначення покарання у сучасному кримінальному праві: а) країн колишньої Югославії; б) окремих країн колишнього СРСР (Російська Федерація, Республіка Білорусь; в) країн Прибалтики; г) Чехії та Словаччини.

2. Жоден кримінальний кодекс з тих, що досліджувалися, не оминає законодав-

чого регулювання загальних засад (правил) призначення покарання. У кримінальному законодавстві постсоціалістичних країн Європи загальні норми про призначення покарання знайшли відображення в окремих статтях (параграфах) відповідних розділів (глав) про призначення покарання.

3. В кримінальних кодексах постсоціалістичних країн Європи положення, яке вказує на необхідність дотримуватися меж покарання, що може призначатися особі, формулюється двома шляхами: перший – коли межі покарання визначаються санкціями статей Особливої частини КК, друга – коли в кодексах межі покарання визначаються формулою – «у межах, встановлених (передбачених) законом». На нашу думку, видається правильним формулювання, яке використовується колишніми югославськими республіками: «Суд визначає покарання для злочинця в межах, які передбачені законом за вчинений злочин».

4. При формулюванні т. зв. другого загального правила у кримінальних кодексах постсоціалістичних країнах використовуються словосполучення «з врахуванням положень Загальної частини цього кодексу», «із дотриманням положень Загальної частини цього закону», «відповідно до положень Загальної частини цього кодексу», «повинен брати до уваги положення Загальної частини цього кодексу», «керуючись положеннями Загальної частини цього Кодексу», «застосовуючи положення Загальної частини». На нашу думку, при формулюванні цього правила доцільніше використовувати словосполучення «керуючись положеннями», «застосовуючи положення» або «відповідно до положень».

5. Загальні положення щодо реалізації принципу індивідуалізації покарання у кримінальних кодексах постсоціалістичних країн, що аналізувалися, характеризуються багатоманітністю. Всі країни в межах загальних норм про призначення покарання зобов'язують суд

враховувати пом'якшуючі та обтяжуючі обставини. Всі інші характеристики, які стосуються особи або діяння, варіюються. Країни колишньої Югославії формулюють положення, які спрямовані на індивідуалізацію покарання, через призму обтяжуючих та пом'якшуючих обставин.

6. Спеціальні застереження у загальних нормах про призначення покарання стосуються: окремих винятків із т. зв. першого загального правила та необхідності до-

тримання принципів кримінального права (економії кримінальної репресії, справедливості, особистої відповідальності тощо).

7. У кримінальних кодексах постсоціалістичних країн (крім пострадянських) спеціальні правила призначення покарання у окремих кримінально-правових ситуаціях або щодо окремих суб'єктів наявні, проте спеціальних застережень щодо них у загальних нормах про призначення покарання немає.

Список використаної літератури

1. Уголовный кодекс Российской Федерации от 13.06.1996 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.interlaw.ru>
2. Уголовный кодекс Республики Беларусь от 9 июля 1999 г. (по состоянию на 6 июня 2012 года). – Национальный правовой интернет-портал Республики Беларусь «Pravo.by» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://pravo.by>
3. Уголовный кодекс Литовской Республики : Утвержден 26 сентября 2000 г. законом № VIII-1968 / Федеральный правовой портал «Юридическая Россия» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://law.edu.ru>
4. Уголовный кодекс Республики Молдова от 18.04.2002 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lex.justice.md>
5. Пенитенциарный кодекс Эстонской Республики от 06.06.2001 г. (с изменениями от 11.06.2008 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://estonia>
6. Уголовный кодекс Латвийской Республики от 08.07.1998 г. (по состоянию на 16.06.2009 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.alex-lawyer.lv>
7. Kodeks karny. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. / Офіційний сайт Канцелярії Сейму Республіки Польща (польською мовою) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://isap.sejm.gov.pl>
8. Trestní zákoník. Zákon ze dne 8. ledna 2009 (nabývá účinnosti 1. ledna 2010). // Sběrka zákonů č. 40/2009 (чеською мовою) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.mvcr.cz
9. Criminal Code of Slovakia. Act 300/2005 Coll. of 20 May 2005 / Он-лайн база законодавства держав-учасниць ОБСЄ Legislationline (англійською мовою) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legislationline.org>
10. Criminal Code of the Republic of Albania. Law No. 7895, date 27 January, 1995 / Он-лайн база законодавства держав-учасниць ОБСЄ Legislationline (англійською мовою) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legislationline.org>
11. Codul penal republicat în temeiul art. III din Legea nr. 140/1996 în Monitorul Oficial nr. 65 din 16 aprilie 1997 // Сайт «LegeAZ.net - Legislație românească actualizată la zi, gratis». (румунською мовою) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://legeaz.net>
12. Уголовный кодекс Республики Болгария / Науч. ред. канд. юрид. наук, проф. А. И. Лукашова. Перевод с болгарского Д. В. Милушева, А. И. Лукашова. Вступ. статья И. И. Айдарова. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2001. – 298 с.
13. Criminal Code of Serbia/ Офіційний сайт The World Intellectual Property Organization (WIPO) (англійською мовою) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.wipo.int>
14. Criminal Code of the Republic of Croatia / The Official Gazette of the Republic of Croatia «Narodne novine» №110 of October 21, 1997 / Офіційний сайт United Nations Development Programme [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://europeandcis.undp.org>